

УДК 159:343.9.01

Дідковська-Бідюк М. В. – ад'юнкт кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

Профайлінг як метод профілактики протиправних дій

Розглянуто профайлінг як превентивну технологію. З'ясовано значення візуальної діагностики в діяльності профайлера. Проаналізовано вербальні та невербальні засоби комунікації, зчитування яких є необхідним для спеціаліста цієї сфери. Окреслено основні психоемоційні стани та поведінкові комплекси, які можуть свідчити про незаконні наміри людини. Досліджено етнічний профайлінг, що є негативним аспектом аналізованої превентивної технології.

Ключові слова: профайлінг, профайлер, протиправні наміри, невербальні засоби комунікації, етнічний профайлінг, расова дискримінація.

В умовах реформування правоохоронної системи набуває актуальності необхідність упровадження здобутків психологічної науки в діяльність Національної поліції. Правоохоронні органи зарубіжних країн у своїй діяльності активно використовують психологічні методи, залучають психологів до розслідування та попередження злочинів, водночас, в Україні застосування психологічних методів в оперативно-службовій діяльності розпочато нещодавно.

Одним із таких психологічних здобутків є профайлінг (англ. *profile* – профіль) – сукупність методів і методик оцінювання та прогнозування поведінки особи на підставі аналізу найінформативніших ознак, психологічного портрета особи, характеристик зовнішності, невербальної та вербальної поведінки, місцеперебування тощо [1].

Методологічними засадами профайлінгу є результати дослідження П. Екмана, В. А. Лабунської, Б. де Пауло, О. Фрая, В. Фрізена, М. Цукермана, К. Шерера та ін.

Проблемні аспекти особистості в юридичній психології досліджували Ю. М. Антонян, О. І. Анфіногенов, О. М. Бандурка,

В. І. Барко, А. С. Баронін, О. І. Діденко, А. В. Іщенко, В. П. Казміренко, Л. І. Казміренко, М. В. Костицький, В. С. Кузьмічов, Є. Д. Лук'янчиков, С. Д. Максименко, В. С. Медведєв, В. О. Образцов, В. В. Рибалка, В. М. Синьов, В. О. Татенко, Ю. В. Чуфаровський, С. І. Яковенко та ін.

Правоохоронні органи зарубіжних країн використовують технологію профайлінгу у двох аспектах: під час пошуку та затримання злочинців, які вчиняють будь-які злочини насильницького характеру, а також для попередження вчинення злочинів. У контексті попередження протиправних дій профайлінг застосовують для гарантування безпеки під час авіаперельотів (митного контролю, перевірки документів тощо).

Працівники служб безпеки за допомогою візуальної діагностики аналізують пасажирів і відвідувачів аеропортів, що дає змогу виявити порушників, попередити злочини, зокрема запобігти терористичним актам. На нашу думку, доцільно впроваджувати цей метод і в нашій державі. Крім того, він буде актуальним не лише в аеропортах, а й в інших місцях значного скупчення людей (на вокзалах, стадіонах, під час святкових заходів, концертів тощо).

Метою нашого дослідження є вивчення наявного практичного досвіду аналізу вербальних і невербальних виявів, які свідчать про протиправні наміри людини.

Ефективність роботи профайлера залежить, передусім, від його комунікативних здібностей, уміння за вербальними та невербальними засобами зчитувати інформацію, яку надає співрозмовник. До вербальних засобів належать мова та мовлення, а до невербальних – зовнішній вигляд співрозмовника, міміка, тембр, тон, інтонація голосу, жести, пози. Обидві групи засобів використовують під час спілкування, причому невербальні менше залежать від свідомого контролю людини.

Учені довели, що за допомогою невербальних засобів передають близько 80 % інформації, лише 20 % – вербальними засобами. Невербальній комунікації присвячено роботи Дж. Джеймса, П. Екмана, І. Кузнецова, А. Піза, Е. Холла та ін. У своїх працях дослідники намагалися класифікувати невербальні засоби. Саме тому сформувалися окремі напрями, метою яких є вивчення певних засобів (проксеміка – наука про часові та просторові феномени спілкування; кінесика – наука, що вивчає вплив жестів і міміки на процес комунікації; вивчення

екстралінгвістичних і паралінгвістичних засобів – швидкість мовлення, висота голосу, тональність, діапазон, чхання, покашлювання, паузи тощо; вивчення зорового контакту) [2, с. 11–12].

На початку 60-х років XX ст. нейрофізіологи довели, що припущення про симетрію півкуль мозку людини є хибним. Хоча анатомічно півкулі дублюють одна одну, проте вони виконують різні функції. Права півкуля сприймає та передає невербальну (образну, аналогову) інформацію, а ліва – вербальну (словесну та знакову). Опрацювання інформації лівою півкулею є цілком свідомим, тому відбувається критичний аналіз. Невербальні засоби спілкування майже не контролює людина, і сприймають їх також без контролю. Ліва і права півкулі ізольовані одна від одної, проте постійно взаємодіють. Перш ніж у правій півкулі виникає емоція, у лівій формується попереджувальний сигнал, завдяки чому людина розпочинає критичний аналіз того, що відбувається. Працездатність лівої півкулі досить низька, і рівень критичного аналізу змісту повідомлення швидко знижується. Важливо розуміти мову тіла співрозмовника, сприймати невербальні вияви, які формуються правою півкулею, а також використовувати грамотно опрацьовану інформацію під час взаємодії [2, с. 12–13].

У своїх працях П. Екман неодноразово зауважував, що цілком контролювати рухи тіла, міміку неможливо, на відміну від контролю мовлення, а тому досвідчені фахівці у сфері читування мови тіла бачать на обличчі людини її справжні емоції. Для того щоб виявити брехню, необхідно шукати невідповідності між змістом і невербальними засобами вираження повідомлення [3].

Для попередження протиправних намірів увагу слід акцентувати на визначенні таких негативних психоемоційних станів і поведінкових комплексів, як стрес, агресія, страх, тривога, брехлива поведінка, стан гіпнотичного трансу.

Стрес – стан психічного напруження, який виникає у процесі діяльності за складних умов. Поняття стресу ввів у науковий обіг канадський фізіолог Г. Сельє 1936 року, досліджуючи адаптаційний синдром (сукупність адаптаційних реакцій організму, що мають загальний захисний характер і виникають у відповідь на значні за силою і тривалістю несприятливі умови – стресори) [4, с. 640].

Спроба здійснити будь-які протиправні дії спричиняє реакцію сильного напруження для організму. Сильний страх бути помченим правоохоронцями під час планування протиправної дії чи перенесення забороненого предмета також може бути причиною стресового стану. Основними ознаками стресу є блідість шкірних покривів, губ, пересихання слизових оболонок, поява білого нальоту в кутках губ, підняті чи опущені плечі, щільне притиснення ліктів до тулуба, можливе підняття рук, зігнутих у ліктях, до обличчя (захисна поза боксера), тремтіння кінцівок, посилене потовиділення, шумне дихання, розширені ніздрі, несподівані спазми голосу, фіксування погляду на об'єкті, який є стрес-фактором, повне розплющування або примружування очей залежно від ситуації, можливий ступор (оціпеніння) або колапс (шоковий стан), розлади пам'яті, уваги, уповільнення мислення, активності [2, с. 26].

Страх – емоція, що виникає в ситуаціях загрози біологічному чи соціальному існуванню індивіда та спрямована на джерело реальної або уявної небезпеки; є відповіддю на очікування, передчуття небезпеки [2, с. 27].

Потенційний злочинець може відчувати страх перед необхідністю порушити закон чи перед тим, що він має здійснити. Інтенсивність страху залежить як від зовнішніх (супутні обставини), так і від внутрішніх (особистісні якості, мотивація) факторів. До зовнішніх виявів страху належать блідість шкірних покривів, спітнілість, ускладнене або пришвидшене дихання, пульсація сонної артерії, розширення зіниць, зникнення чи зниження гучності голосу, часте ковтання, тремор кистей, тремтіння всіх м'язів тіла, зведення брів, округлення й розширення очей, надмірне напруження лицьових м'язів, хворобливе спотворення виразу обличчя, сповільнене сприйняття, зниження продуктивності мислення, розсіювання уваги чи звуження (концентрація на одному об'єкті) [2, с. 27].

Агресія – це:

1) емоція, яка спричиняє специфічну форму дій особи й виражається в демонструванні переваги в силі чи застосуванням сили стосовно іншої особи (групи осіб) [2, с. 28];

2) мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам (правилам) існування людей у суспільстві, завдає шкоди об'єктам нападу, спричиняє психологічний дискомфорт [4, с. 20].

Для визначення агресивних намірів особи необхідно акцентувати увагу на таких ознаках, що виявляються в зовнішності та манері поведінки: тону м'язів, здригання тулуба, рук, ніг, намагання скоротити просторову дистанцію, вертикальне положення тіла, злегка нахилене вперед, плечі розведені, груди вигнуті, ноги розведені, опора на носки чи всю стопу, руки можуть бути зігнуті в ліктях, уперті в боки, притиснуті до тулуба, кисті рук сховані в кишені або заведені за спину, пальці стиснуті в кулаки, можливі рухи струшування кулаків (зверху донизу), голова нахилена вперед, брови зведені до перенісся, очі примружені, погляд спідлоба, губи стиснуті або прикушені зубами, зуби міцно стиснуті, м'язи обличчя напружені, мовлення пришвидшене, окремі вигуки, вереск, перепитування, дихання прискорене, загальне почервоніння обличчя, червоні плями на обличчі, шиї, руках, ковтання слини [5, с. 64].

Тривога – переживання емоційного дискомфорту, пов'язане з очікуванням несприятливих умов, передчуттям небезпеки [4, с. 672].

Такий стан часто виникає в ситуації невизначеності, сумнівів, браку інформації тощо. Вияви тривоги та занепокоєння є типовими для правопорушника, який не усвідомлює масштабів серйозності наслідків його протиправних дій. Інтенсивність виявів цих емоцій залежить від обставин ситуації, особистісних особливостей суб'єкта. До зовнішніх характерних ознак тривоги належать зміна кольору шкіри (почервоніння або блідість), спітнілість, швидке поверхнєве дихання, перебої під час дихання (брак повітря), розширення крил носа, здуття скроневої вени, пришвидшений пульс на венах рук чи артеріях шиї, тремтіння голосу або голос високий і пронизливий, покашлювання, ковтання, часте позіхання, порушення нормальної координації рухів, підвищення тону скелетної мускулатури, часта зміна поз, потирання долонь, стискання та розтискання кулаків, покусування нігтів, постукування ногами, переминання з однієї ноги на іншу, рухи рук поперек тіла (торкання до годинника, манжети, гудзика тощо), постійне відкидання волосся, що ніби заважає, намагання на щось опертися, викривлений рот, прикривання рота, часті ковтальні рухи, облизування або покусування губ [2, с. 29–30].

Брехлива поведінка – форма вербальної чи невербальної поведінки, що полягає в навмисному спотворенні дійсності

заради досягнення бажаної цілі чи прагнення уникнути небажаних наслідків [4, с. 315].

Основними ознаками брехливої поведінки є такі: театральна награність, заданість, механічність, спланованість поведінки, відсутність у поведінці імпульсивності, розсіяний погляд, пришвидшене моргання, погляд скоса, відведення погляду, примружування очей, розширені зіниці, посмішка без піднімання нижніх повік, піднімання й опускання плечей, прикриття рота рукою, потирання носа, почісування шиї, підвищення або пониження гучності голосу, пришвидшення або сповільнення темпу мовлення, заїкання, нечіткі відповіді на запитання, «провали» в пам'яті, поява мовленнєвих вад, пауз, що заповнені словами-паразитами [2, с. 31–32].

У деяких випадках протиправні дії вчинюють у стані навіювання. Основними його ознаками є відчуженість від того, що відбувається, неадекватна поведінка, розширення зіниць, нерухомість погляду, сповільнення рефлексів моргання та ковтання, нечіткість рис обличчя через зниження м'язового тону.

Іноді до протиправних дій вдаються люди із психічними відхиленнями, межовими станами, у стані алкогольного, наркотичного сп'яніння, що значно видозмінює переживання певних емоцій, тим самим змінюючи поведінку. Тому для діагностування протиправних намірів необхідно аналізувати всі вияви в сукупності.

Використання профайлінгу як методу попередження протиправних дій передбачає й негативний аспект. Останніми роками дедалі частіше вживають поняття *етнічного профайлінгу*. У найширшому значенні етнічний профайлінг – це будь-яка дія, учинена представником влади стосовно особи або групи осіб з метою забезпечення безпеки або громадського порядку, яка ґрунтується на фактичному або уявному членстві цієї особи в групі, визначеній за расовою ознакою, кольором шкіри, етнічним чи національним походженням або релігією без фактичних підстав чи обґрунтованої підозри, що призвело до нерівного поводження із цією особою або групою [6, с. 13].

Тобто етнічний профайлінг ґрунтується на припущенні про наявність зв'язку між етнічним походженням і схильністю до протиправної поведінки. Згідно із позицією етнічного профайлінгу, причетність осіб до злочинної діяльності зумовлюється не об'єктивними поведінковими критеріями, що є

підставами для вчинення злочинів, а етнічним походженням, національністю, релігією тощо. У практичній діяльності працівників правоохоронних органів використання етнічного профайлінгу полягає в прискіпливій увазі до представників певної раси, етнічної спільноти, які відрізняються від інших за ознаками зовнішності, що передбачає постійну перевірку документів, вуличні огляди, затримання та доставляння до відділків поліції без достатніх підстав.

Водночас «будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевага, що ґрунтуються на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини й основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя, слід трактувати як *расову дискримінацію*» [7].

Таким чином, етнічний профайлінг є різновидом расової дискримінації. Відповідно до ч. 2 ст. 24 Конституції України, не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного й соціального походження, майнового стану, місця мешкання, за мовними або іншими ознаками [8]. Аналогічні заборони містять і міжнародні нормативно-правові акти, зокрема: Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 14), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (ст. 26) тощо [9].

Етнічний профайлінг, як і будь-яка інша дискримінаційна практика, заперечує один з базових принципів прав людини, а саме рівність людей у своїй гідності та правах, адже використання цього підходу припускає можливість необґрунтованих обмежень прав певних груп людей лише на підставі їхнього етнічного походження.

На жаль, практика використання етнічного профайлінгу правоохоронними органами є досить поширеною у світі, навіть у країнах із розвинутою демократією, попри її заборону як національним законодавством цих країн, так і міжнародними нормативно-правовими актами. Результати численних досліджень цієї проблематики свідчать, що правоохоронні органи таких країн, як США, Канада, Великобританія, Іспанія, Німеччина, Нідерланди, Угорщина, використовують етнічно-вибірковий підхід у своїй діяльності. Жертвами такої практики

переважно стають іммігранти, національні етнічні меншини, туристи. Терористичні атаки 11 вересня 2001 року в США стали причиною більш прискіпливої уваги до мусульман. Правоохоронці США та країн Європейського Союзу частіше почали перевіряти їхні документи, проводити обшуки в помешканнях тощо. Таким чином, кількість випадків застосування етнічного профайлінгу істотно збільшилася [10, с. 9].

В Україні етнічний профайлінг використовують, здебільшого, у протидії незаконній міграції. Перевірка документів у підозрілих осіб є найпростішим, але незаконним способом пересвідчитися в легальності їх перебування на території нашої держави. Згідно зі ст. 32 Закону України «Про Національну поліцію», поліцейський має право вимагати в особи пред'явлення документів, що посвідчують особу, та/або документів, що підтверджують відповідне право особи, якщо особа володіє зовнішніми ознаками, схожими на зовнішні ознаки особи, яка перебуває в розшуку, або безвісно зниклої особи; якщо є достатньо підстав вважати, що особа вчинила або має намір вчинити правопорушення [11]. Крім того, гостро постає проблема відносин працівників поліції з етнічними групами ромів, яких правоохоронці іноді неправомірно затримують [9].

Таким чином, профайлінг застосовують не лише з метою пошуку невідомих злочинців, а й для попередження протиправних дій. Використання профайлінгу як складової діяльності правоохоронних органів має позитивні й негативні аспекти. В Україні в діяльність правоохоронних органів профайлінг лише починають упроваджувати, тому актуальним є подальше розроблення цієї проблематики з урахуванням зарубіжного досвіду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Черкасова Е. С. Криминальний профайлінг как ориентирующий метод поиска преступника при совершении преступления в ситуации неочевидности / Е. С. Черкасова // Профайлинг и медиация. – Калуга : НОЦ, 2016. – 290 с.
2. Дормидонтов А. В. Профайлинг : учеб. пособие / А. В. Дормидонтов, И. А. Семенова. – Ульяновск : УВАУ ГА (И), 2011. – 111 с.
3. Экман П. Узнай лжеца по выражению лица / П. Экман, У. Фризен ; пер. с англ. В. Кузина. – СПб. : Питер, 2010. – 336 с.

4. Большой психологический словарь / сост. : Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – 4-е изд. – М. : АСТ: МОСКВА, 2009. – 811 с.
5. Медведєв В. С. Кримінальна психологія : підручник / В. С. Медведєв. – Київ : Атіка, 2004. – 367 с.
6. Turenne M. Racial profiling: context and definitions / M. Turenne // Document adopted at 505th Meeting of the Commission, held on June 10, 2005 under the resolution Com – 504-5.1.4.
7. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації [Електронний ресурс] : ред. від 4 лют. 1994 р. // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_105. – Назва з екрана.
8. Конституція України [Електронний ресурс] : ред. від 30 верес. 2016 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>. – Назва з екрана.
9. Белоусов Ю. Л. Проблематика етнічного профайлінгу в діяльності правоохоронних органів [Електронний ресурс] / Ю. Л. Белоусов. – Режим доступу: <http://khpg.org/index.php?id=1256202516>. – Назва з екрана.
10. Ethnic Profiling in the European Union: Pervasive, Ineffective, and Discriminatory / Published by Open Society Institute. – New York, 2009.
11. Про Національну поліцію [Електронний ресурс] : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/main/580-19>. – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Cherkasova, E.S. (2016). Kriminalnyi profailing kak orientiruiuscii metod poiska prestupnika pri sovershenii prestupleniia v situacii neochevidnosti [Criminal profiling as a guiding method for finding a criminal in the commission of a crime in a situation of non-obviousness]. *Profailing i mediaciia, Profiling and Mediation*. Kaluga: НОС [in Russian].
2. Dormidontov, A.V., & Semenov, I.A. (2011). *Profailing [Profiling]*. Ulianovsk: UVAU GA (I) [in Russian].
3. Ekman, P., & Frizen, U. (2010). *Uznai ljeca po vyrazeniiu lica [Know the liar by the expression of a person]*. (V. Kuzina, Trans). SPb.: Piter [in Russian].
4. Mesceriakov, B.G., & Zinchenko, V.P. (2009). *Bolshoi psihologicheskii slovar [Great psychological dictionary]* (4th ed.). Moscow: AST: MOSKVA [in Russian].
5. Medvediev, V.S. (2004). *Kryminalna psykhoholiiia [Criminal psychology]*. Kyiv: Atika [in Ukrainian].
6. Turenne M. Racial profiling: context and definitions. *Document adopted at 505th Meeting of the Commission, held on June 10, 2005 under the resolution Com – 504-5.1.4*.

7. Mizhnarodna konvetsiia pro likvidatsiiu vsikh form rasovoi dyskryminatsii [International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination]. (n.d.). *zakon3.rada.gov.ua*. Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_105 [in Ukrainian].

8. Konstytutsiia Ukrainy: vid 28 cherv. 1996 r. No. 254к/96-VR [Constitution of Ukraine from June 28, 1996, No. 254к/96-VR]. (n.d.). *zakon3.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254> [in Ukrainian].

9. Bielousov, Yu.L. *Problematyka etnichnoho profailinhu v diialnosti pravoohoronnykh orhaniv* [The Issues of Ethnic Profiling in the Activities of Law Enforcement Agencies]. Retrieved from <http://khpg.org/index.php?id=1256202516> [in Ukrainian].

10. *Ethnic Profiling in the European Union: Pervasive, Ineffective, and Discriminatory*. Published by Open Society Institute. New York, 2009.

11. Zakon Ukrainy pro Natsionalnu politsiiu: vid 2 lyp. 2015 r. No. 580-VIII [Law of Ukraine on National Police from July 2, 2015, No. 580-VIII]. (n.d.). *zakon2.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19/> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 26.09.2017
